

Тімохін В.О.,

доктор архітектури, завідувач кафедри

дизайну архітектурного середовища КНУБА

ПРОБЛЕМИ І НАПРЯМИ РОЗВИТКУ НОРМАТИВНОЇ БАЗИ У МІСТОБУДУВАННІ

«...для градостроителя настало время решительнее, чем когда-либо, вывести наружу, обнажить все то, что десятилетиями копилось в скрытой форме» [1, с. 177].

«...система стандартов должна отличаться не только органичностью частей и целого, но и единством стиля. А стиль обусловлен не только эстетикой, но и определенным мироощущением» [2, с. 58].

Іноді, в ті періоди, коли розбурханий океан глобальної і тотальної урбанізації трохи вщухає, над його відносно спокійною поверхнею виринають підводні рифи, острівці й архіпелаги прихованих і не проявлених проблем теорії та практики містобудування. І тоді ритмічні хвилі містобудівної діяльності зі своїми спадами і сплесками, омиваючи ці перепони, упорядковують і відшліфовують разом з вітрами неминучих змін їх жорстку поверхню, надаючи їй узагальненої, більш обтічної й зрозумілої форми законів, норм і правил містобудівної діяльності, спроможної протистояти навалі суцільної урбанізації. Сьогодні багато дослідників цієї діяльності об'єднує думка про те, що «...сучасний стан нормативної бази у сфері містобудування, яка в цілому складається з нормативних документів різного статусу і рівня, включаючи законодавчі та підзаконні акти..., рішення місцевих органів влади з питань містобудування, характеризується невпорядкованістю і деякою мірою суперечністю» [3, с. 51].

За десятиліття незалежності в Україні, яка в нормотворенні користувалася і продовжує користуватися зразками радянських і пострадянських часів, проблеми упорядкування і підвищення якості нормативної бази, накладаючись на фактичну відсутність більшості необхідних для розробки цієї бази відповідних працюючих інституцій, набувають сьогодні провідного значення.

Недостатня опрацьованість, незавершеність і недосконалість, а також багато інших недоліків існуючої в Україні нормативної бази по-

требують нового переосмислення, крім професійно-фахових, низки теоретико-методологічних і навіть філософсько-світоглядних проблем, успішне вирішення яких може забезпечити прогрес запланованих реформ у містобудівній галузі. Серед останніх всезростаючої гостроти й актуальності набувають філософсько-світоглядні проблеми опозиційного протистояння між, з одного боку, хаосом освоєння суцільно урбанізованих територій з домінуванням масової культури кочуючого і мігруючого населення, а з іншого боку, космосом міста із залишками власної, осередково-міської і ментально визначеної культури осілих мешканців.

Між полюсами цих двох опозиційних культур кочівників і осілих співіснує множина інших культурних проявів мешканців міст, суб- і суперурбанізованих територій, територій із урбанізацією, що залишається позаду, тощо, які певною мірою повинні враховуватись і оцінюватись при вирішенні проблеми визначення їх внеску у справу збереження, відновлення і розвитку багатьох регіональних міських культур і міської культури як такої. Інший бік цієї гуманітарної проблеми «повернення обличчям до людей» пов'язаний із творенням нової урбомістобудівної культури, що нормативно гарантує «свободу, рівність і братерство» всім без винятку суб'єктам і учасникам містоформуючої діяльності – всім категоріям верств, шарам і прошаркам, громадам і спільнотам людей і пересічному населенню, а також архітекторам і містобудівникам, управлінцям і менеджерам.

Невизначеність і неартикульованість проблем космосу і хаосу, масової і регіональної культур, неструктурованості пересічного населення і міських спільнот створюють своєрідне підґрунтя для виникнення наступного шару вже теоретико-методологічних проблем, протистоянь і колізій між регулюванням і управлінням містобудівними й урбанізаційними процесами. При аналізі цих проблем, очевидно, слід брати до уваги відсутність системних зв'язків між управлінським і регулятивним підходами, де «...управляющая логика автоматически настраивает мышление градостроителя на соотнесение с нормами, правилами, образцами... В управляющей логике вольно или невольно архитектор-градостроитель приучает себя мыслить как чиновник, в регулирующей – как «садовник», который выращивает плодородное дерево...» [1, с. 326].

Теорія і практика містобудування й урбаністики свідчать, що дозвана пропорція між працею «архітектора-чиновника» і «архітектора-садовника», між логіками управління і регулювання, між жорсткістю і гнучкістю влади і людей все ще не встановлена й з цієї причини ні методологічно, ні етично не визначена. Разом з тим, багато дослідників цієї проблеми, так би мовити містобудівного інноваційного «садівництва»

і консервативного чиновництва, вважають, що вона може бути вирішена тільки тоді, коли «...рассмотрение какого-то конкретного предложения являлось бы в то же время рассмотрением ценности тех правил и программ, на основе которых выносятся суждения: действительно новаторский проект или выявление непредвиденных результатов должны вызвать необходимость изменений как правил, так и практической деятельности» [4, с. 253].

На необхідність подібних взаємозмін вказують й інші дослідники містобудівних прецедентів, які зауважують, що «...не норма в конечном итоге порождает исключение, а исключение создаёт систему для выработки норм и их практического применения» [5, с. 222].

Ще один, можливо найважливіший, пласт невідкладних проблем нормування лежить у площині необхідності реформування уявлень про цілісні містобудівні об'єкти. Сьогодні під тиском реальних змін режимів функціонування і самоорганізації населення фактично відбулася руйнація традиційних засад і положень щодо жорсткої ієрархічної підпорядкованості, територіальної і функціональної цілісності міських районів і мікрорайонів, інфраструктурних мереж побутового обслуговування населення, транспорту, озеленення тощо. Поряд з існуючою ієрархічно організованою структурою й інфраструктурою міського розпланування під впливом процесів самоорганізації починає виникати нове місто – «...город, не скованный инфраструктурой или иным тотальным пространственным порядком» [5, с. 179]. Це ще раз підтверджує той факт, що нові уявлення про просторовий порядок міста й урбанізованих територій повинні враховувати виникнення не завжди проявлених і неформальних, відносно цілісних і нових містобудівних об'єктів. Серед них сьогодні виділяють: кластери і кондомініуми, анклавів й архіпелаги, сусідства і осередки та інші нестандартні утворення, що значною мірою стимулюють необхідність переходу від існуючої до нової нормативної бази, яка спроможна регламентувати об'єктно нову урбомістобудівну реальність.

Аналіз наукових досліджень і творчих досягнень свідчить, що в сучасній теорії та практиці містобудування існують різноманітні напрями виявлення і вирішення проблем перетворень і розвитку цієї нової містоформуючої і нормоутворюючої реальності. Результати досліджень процесів розвитку містобудівних об'єктів, їх морфології і типології свідчать, що поступові перетворення привели до виникнення абсолютно нових і нестандартних, відносно цілісних форм, структур і утворень, які і визначають нову містобудівну реальність. Деякі дослідники у цій реальності виділяють міську тканину і міський каркас, НЕРи і КВАРи в

системах розселення (О. Гутнов), інші вводять поняття архіпелагових острівних утворень як цілісних містозберігаючих об'єктів в океані суцільно урбанізованих територій (О.М. Унгерс, П.В. Аурелі). У сучасній теорії та практиці забудови територій все більшої ваги набувають нові цілісні структурні елементи, подібні до: багатофункціональних кластерів (К. Танге) і містоформуючих кондомініумів (К. Портзампарк); нових містобудівних одиниць, утворених за принципом сусідства (К. Александер); середовищних елементів, а саме – шляхів, границь, районів, вузлів і орієнтирів (К. Лінч) тощо. В цьому аспекті слід згадати теорію органічної децентралізації, де Е. Саарінен запропонував розчленити найкрупніші міста на цілісні містобудівні утворення, що за своєю величиною, формою і структурою нагадують середньовічні міста. Античний поліс став взірцем для розвитку центральних зон найкрупніших міст в екістичній теорії К. Доксіадіса. Деякі дослідники вважають за доцільне розглядати нові містобудівні утворення, що сформувалися в процесі історичних нашарувань колажного чи палімпсестного типу (К. Роу, Ф. Неттер, А. Грумбах). В урбосинергетиці пропонується виділення основних містобудівних форм, серед яких найважливішими визначаються міська тканина, міський каркас, урболандшафти й урбооболонки [6].

Усі ці та інші дослідження свідчать про руйнування тотальної, жорстко підпорядкованої організації міста та його елементів, а також про поступове витіснення існуючих уявлень про морфологію міста як ієрархічну структуру уявленнями про нову системну цілісність, що поступово розвивається навколо поняття «архітектурно-містобудівне середовище», яке розуміється як своєрідний інтегрований супероб'єкт, чи інакше, синект, морфологічні і типологічні особливості якого слід враховувати при реформуванні існуючої нормативної бази.

Нові середовищні об'єкти потребують розширення досліджень і пошуку нової, відповідної цим середовищним формам типології суб'єктів містоформуючої діяльності. Цей пошук виявив декілька напрямів вирішення проблеми уточнення і реструктуризації існуючої номенклатури суб'єктів містоформуючої діяльності і функціонування міського середовища. Один із напрямів пропонує досить прагматичну схему взаємодії суб'єктів, якими виступають: «зайняті, частково зайняті, незайняті» (Дж. Форестер); «менеджери, службовці, робітники» (Р. Ледру); «комуніканти і ком'ютери» (Р. Мерфі) тощо. Інший напрямок, який базувався на соціально-утопічних дослідженнях Ш. Фур'є і психологічних дослідженнях К. Юнга, на етнографічних дослідженнях Л. Гумільова і соціологічних дослідженнях А. Аугустанавічуте тощо, пов'язаний з пропозиціями щодо врахування ментальності 16-ти типів спільнот мешканців міст,

зважаючи на домінуючий спосіб їх мислення і характер життєдіяльності (Н.М. Шебек). В урбосинергетиці пропонується виділення 4-х типів мешканців міст й урбанізованих територій – містян, слободян, урбодян і поселян [6]. Вищезазначені та інші дослідження свідчать, що при формуванні нормативної бази, очевидно, слід орієнтуватися не просто на «населення», «обивателя» чи «пересічного жителя», а враховувати також соціопсихологічні й етичні лінії поведінки, регіональні особливості життєдіяльності і культури, а також системи цінностей і ментальність різних категорій громад і спільнот міських мешканців.

Аналіз процесуального зрізу існуючих досліджень нормативної бази, який за своєю природно-стратифікаційною структурою включає функціональні і безпекові, економічні й ефективні багат шарові напластування ознак, властивостей і параметрів міського середовища, свідчить, що, як правило, всі вони носять статистично-усереднений статичний характер без врахування динаміки розвитку містобудівних об'єктів і містоформуючої діяльності. В урбосинергетичних дослідженнях доведено, що режими послідовної і поступової зміни містобудівних об'єктів і режими містоформуючої діяльності носять екстремально-коливальний характер зі своїми спадами і піднесеннями, стабілізацією і бумами, що відбуваються закономірно на тлі фазового і циклічного, періодичного і кругообертального процесів концентрації і самоорганізації, розосередження й адаптації містобудівних функцій і міського населення [6]. Ще один важливий конструктивний результат урбосинергетичних досліджень полягає в можливості створення ієрархічної когерентної структури, де ритмічні і збіжні хвилі коливань показників і параметрів дозволяють увідповіднити і синхронізувати у часі періоди економії та необхідних витрат ресурсів, а також компенсувати, так би мовити, марнотратство ресурсів на одному рівні їх одночасною економією на іншому та на різних ділянках території. Використання цих результатів, очевидно, може стати в нагоді при розробці динамічної складової нормативно-ресурсної бази містобудівного проектування і прогнозування.

Таким чином, огляд вищезазначених актуальних проблем реформування і подальшого розвитку уявлень про міське середовище та його нормативної бази засвідчує, що серед них найважливішими є ті, що пов'язані з урахуванням системних змін в уявленнях про об'єкти і суб'єкти, предмети і синекти цієї реальності. Переосмислення цих змін, яке повинно створити надійну основу нової нормативної бази, потребує використання потенціалу існуючих сьогодні принципів, показників і критеріїв її систематизації й оновлення. Серед них слід назвати метакритерії, «ефективність» і «справедливість», які об'єднують принципові по-

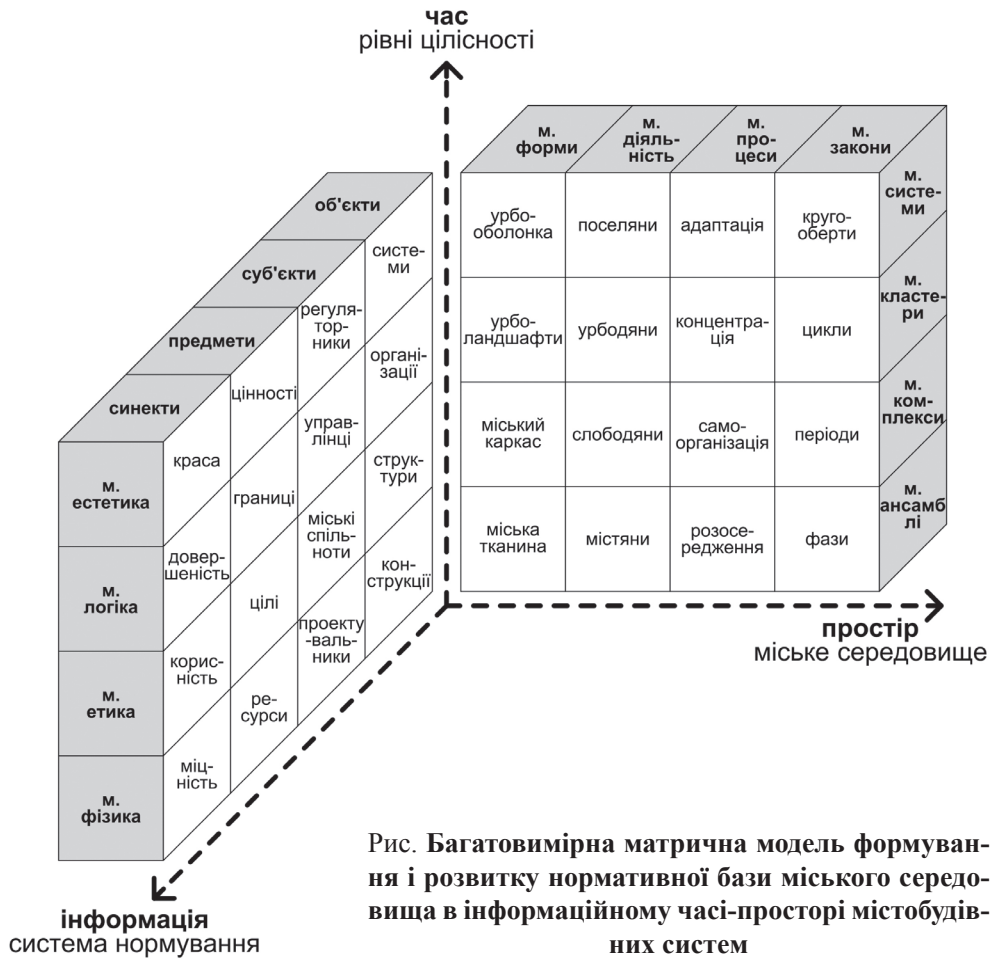
казники «життєпридатності, осмисленості, відповідності, доступності й контрольованості» (К. Лінч). При цьому робиться наголос на тому, що «...теоретик обязан работать с эстетическими аспектами бытия города..., должен работать с утилитарно-функциональным и эстетическим, видя в них единое явление» [7, с. 101]. Інші пропозиції пов'язані з оцінкою якості міського середовища на основі інтегральних принципів і показників «утилітарності, історичності, просторовості, часовості, життєвих і функціональних цінностей» (Р. Ледру).

В урбосинергетиці пропонується повернутися до добре відомих в історії архітектури системоутворюючих принципів, закладених у тетраді Вітрувія-Альберті, – «міцність, корисність, довершеність і краса», – яка у теорії містобудування перетворилася у міцність розпланувальних конструкцій містобудівних форм, корисність функціональних структур містобудівної діяльності, довершеність просторово-часової самоорганізації містобудівних процесів і, нарешті, у красу системоутворюючих містобудівних законів» [6].

Деякі дослідники підкреслюють провідну архітектурно-містобудівну роль історично перевірених принципів для нормотворення й оновлення норм і правил, зважаючи на те, що «... як трактат Вітрувія був своєрідними «державними будівельними нормами» античного світу, так трактати Л.Б. Альберті і Д. Барбаро були своєрідними ДБН доби Відродження, в яких і поважалася, й наголошувалася свобода творчого акту архітектора, а не бездумно обмежувалася цифрою, як це траплялося з ідеологічних причин зовсім нещодавно в радянських СНиПах» [7, с. 41].

Очевидно, що позитивною реакцією на ці зауваження можуть служити загострення й актуалізація проблеми органічного узгодження всіх ланок теоретико-методологічного підходу до реформування нормативної бази на основі вищезазначених системоутворюючих принципів «міцності, корисності, довершеності і краси», відповідно спроекційованих на динаміку процесів самоорганізації, на нові містобудівні об'єкти і форми, на оновлений склад суб'єктів містоформуючої діяльності, а також на предметне відновлення містобудівного порядку і визначення природного й органічного зв'язку між урбомістобудівними законами, де останні становлять, так би мовити, синект, тобто сумісний системоутворюючий акт інтеграції цих законів як кінцевих і провідних складових нормативної бази.

Одна з пропозицій реформування і розвитку нормативної бази на основі урбосинергетичних досліджень полягає у її розгортанні в багатомірне просторово-часове інформаційне поле системних взаємозв'яз-

ків між міським середовищем та його нормуванням, що представлені у матричній моделі (рис.).

Зміст і форма цієї моделі базувалися на результатах урбосинергетичних досліджень і на усвідомленні того факту, що «...синергетика может сказать, чего в принципе не может быть, т. е. сформулировать некие эволюционные правила запрета» [9, с. 174]. Цей синергетичний принцип обмеження і заборони неприродних і неорганічних, а загалом дисгармонічних форм і структур, вимог і правил значною мірою відповідає сутності процесів і процедур нормування, які, складаючи предметний зріз (відповідний стовпчик) матриці, орієнтуються на встановлення нормативного споживання ресурсів, визначення необхідних і достатніх цілей функціонування і розвитку, їх природних і органічних обмежень і границь, а також на врахування неминущих цінностей функціонування і життєдіяльності мешканців і розвитку міського середовища (рис.).

Життєдіяльність і містоформуюча діяльність різних спільнот мешканців міст і урбанізованих територій (містян, слободян, урбодян і поселян) разом із відповідними колективами і командами архітекторів-містобудівників, інженерів, екологів та економістів, до яких додаються об'єднання менеджерів і управлінців, а також представники регулюючих органів, утворюють суб'єктний зріз нормативної бази і відповідний стовпчик матричної моделі. Ще один стовпчик цієї моделі характеризує її об'єктний зріз, який об'єднує в собі своєрідні «монади», тобто цілісні і незмінні утворення міського середовища – його розпланувальні конструкції, функціональні структури, просторово-часову організацію та середовищну систему (рис.).

Останній стовпчик матричної моделі в термінах тетради Вітрувія-Альберті, синектично об'єднуючи між собою об'єкти, суб'єкти і предмети нормоутворюючої діяльності, описує її цілісні рівні з позицій міцності і надійності розпланувальних конструкцій, що забезпечується необхідними і достатніми ресурсами і професійною діяльністю проєктувальників (див. відповідний рядок матричної моделі). Наступний рядок матриці визначає ступінь корисності містоформуючої діяльності спільнот міських жителів, ефективності цілей цієї діяльності, що забезпечують раціональність функціонування і цілісність її структури.

Один із найважливіших принципів і критеріїв тетради – довершеність – об'єднує діяльність і контроль управлінців і менеджерів по завершенні просторово-часової організації міського середовища шляхом визначення границь і обмежень у формуванні нормативних режимів його функціонування і розвитку, а також нормативного наповнення цього середовища необхідними і достатніми елементами розпланування і забудови.

Останній щабель тетради – краса, під якою розуміється краса системотворюючих законів і норм, їх міцність, корисність і довершеність, – об'єднує систему неминущих містобудівних цінностей, збереження і відновлення яких гарантується діяльністю вищої ланки топ-менеджерів – регуляторників чи, за словами Р. Ледру, «гуманістів» – представників міських спільнот і громад. Їх взірцева діяльність разом із системним громадським контролем за цінностями і за головною цінністю – красою – становить основу найвищої прошарку (рядка матриці) й розділу нормативної бази, який відповідає за додержання норм і правил містобудівної естетики. Наступні прошарки і рядки матриці стають підґрунтям для визначення можливих розділів нормативної бази, серед яких містобудівна логіка, містобудівна етика і містобудівна фізика. Таким чином, матрична модель, що пропонується, складається зі стрічок і стовпчиків,

які можуть служити своєрідною канвою для формування нормативної бази та її розділів, розширення і поглиблення змісту і підвищення рівня їх інформаційного забезпечення та упорядкування.

Аналогічні пропозиції стосуються другої частини матричної моделі, стовпчики і стрічки якої також системно підпорядковані і можуть служити орієнтиром для визначення розділів нормативної бази, що включають, з одного боку, містобудівні форми і діяльність, процеси і закони, а з іншого – містобудівні ансамблі й комплекси, містобудівні кластери і системи (рис.).

В існуючій нормативній базі найбільш детально пророблено розділи, так би мовити, містобудівної фізики і більш-менш – містобудівної логіки. Розділи містобудівної етики, а особливо містобудівної естетики, фактично відсутні. Це насамперед пояснюється тим, що при розробці діючої нормативної бази на перший план висувалися фактично єдина мета і досить збіднене і спрощене чиновницьке уявлення про те, що «...нормування в будівництві – діяльність з розроблення та затвердження норм для обов'язкового застосування у сфері будівництва, містобудування та архітектури з метою формування безпечного середовища для життя і здоров'я людини» [9, с. 38].

У результаті існуюча нормативна база переповнена інженерно-технічними, санітарно-гігієнічними, пожежно-захисними, екологічними, юридичними та іншими різноманітними безпековими вимогами й обмеженнями, що орієнтуються виключно на безособовість і неконкретність суб'єктів містоформуючої діяльності – вкрай усереднених і безособистісних категорій населення, «проектувальників» й «управлінців». Серед них не залишилося місця для діяльності різноманітних неформальних і в багатьох випадках не проявлених, але реально існуючих спільнот міських мешканців, у тому числі архітекторів, інженерів і управлінців різної ментальності, від естетичних уявлень і етики активної діяльності яких залежать рівень демократії, комфорту і добробуту міста, привабливість і художньо-естетичні якості міського середовища.

В урбосинергетиці нормативне підвищення етичних і художньо-естетичних якостей пропонується здійснювати в межах жанрового архітектурно-містобудівного проектування, концепція якого спирається на врахування ментальності всіх учасників містоформуючої діяльності (містян, слободян, урбодян і поселян), їх пріоритетних цілей і системи цінностей, а також місць проживання (міська тканина, міський каркас, урболандшафти, урбооболонка). В межах цієї концепції виділяються 4 жанри архітектурно-містобудівного мистецтва: архітектурна топіка (архітектопіка), архітектурна риторика (архітекторика), архітектурна

тропіка (архітектропіка) й архітектурна поетика (архітектетика) [6], які в сукупності створюють своєрідне підґрунтя для формування естетичних і етичних вимог, правил і характеристик, що могли би увійти до складу розділів нормативної бази.

Архітектопіка, у якій максимальна увага приділяється місцю (*topos*) і духу місця (*genius loci*), орієнтується на задоволення цілей і цінностей, амбіцій і художніх смаків містян, які, як правило, вибирають для мешкання міську тканину з ознаками історичної чи нової міської культури. Слободяни, які розселяються в зоні міських каркасів, живуть сьогоденням, мало звертаючи увагу на історичні традиції і майбутній прогрес. Вони з буденними пріоритетами прагнуть створити свою власну культуру й архітекторичне середовище, риторично прикрасити його відповідно до своїх уподобань і смаків.

Своїми художніми особливостями характеризується міське середовище урбодян – жителів урболандшафтних територій, для яких цінності минулих традицій і сьогоденніх потреб втрачають свою вартість перед обличчям очікуваних блискучих успіхів у майбутньому, яке можливо описати тільки завдяки тропам, тобто художнім прийомам, подібним до метафор, метонімії, порівнянь тощо. Поселяни, які вимушені поки що розселятися у приміській зоні урбанізованої оболонки на субурбанізованих, урбанізованих і суперурбанізованих територіях, також формують власну художню культуру і мову, яка з архітектурною наснагою, з новими художніми образами і символами відображає їх прагнення до нових цілей і цінностей урбомістобудівного способу життя.

Можливо, що запропонована концепція художньо-жанрового архітектурно-містобудівного проектування і прогнозування отримає власні перспективи розвитку в межах реформування й оновлення існуючої нормативної бази. Сьогодні її реалізація стикається з низкою проблем, пов'язаних із залученням додаткових соціодемографічних і соціонічних досліджень, з необхідністю повернення архітектурі й містобудуванню статусу провідних пластичних мистецтв, а також із поверненням архітектору його традиційно провідної ролі і звання – головного будівника і містобудівника. Якщо сьогодні зробити це було б можливо і «...если бы нам удалось создать систему стандартов, в которой органически сочеталось бы логическое и эстетическое, то многократная повторяемость (стандарт) не приводила бы к томительному ощущению, которое мы часто испытываем от современной архитектуры и дизайна» [2, с. 103].

Підводячи підсумки, слід наголосити на всезростаючій актуальності реформування, оновлення і розвитку існуючої нормативної бази, особливо в Україні. Ця актуальність насамперед пов'язана з невірні-

шенням низки філософсько-світоглядних і теоретико-методологічних проблем, пов'язаних із протистоянням містозберігаючих й урбанізаційних процесів, зі зростаючою поляризацією хаосу і космосу суцільно урбанізованих територій і осередків міської культури, з активною опозицією системного і середовищного підходів у містобудівній теорії та практиці, зокрема цих підходів до формування та розвитку нормативної бази.

Невирішення цих проблем симетрично віддзеркалилося на невідзначеності шляхів реформування існуючих уявлень про міське середовище в цілому і динаміку його розвитку, про містобудівні об'єкти і суб'єкти містобудівної діяльності, а також про необхідність введення до нормативної бази динамічної складової їх змін і пошуку основних законів перетворень і розвитку урбомістобудівного середовища. За наявності багатьох і різноманітних шляхів визначення гармонічних співвідношень між хаосом і космосом урбанізованих територій і містом, між системним і середовищними підходами своїми позитивними результатами виділяються урбосинергетичні дослідження, спроможні поєднати, як зауважують науковці, в єдиному темпчасі [8] найкращі риси навіть опозиційних підходів і напрямів, теорій і методів перебудови і розвитку міського середовища та його нормативної бази.

Реформування цієї бази і «...перестройка окружения – идея, привлекающая тем, что охватывает практически все: внутреннее чувство и внешнюю форму, связь науки, искусств и этики, отнесенность индивида к локальному сообществу и к мировому сообществу людей, взаимосвязь и развитие мира людей и мира всего живого» [10, с. 233]. У цих словах одного із засновників середовищного підходу у містобудуванні бачимо близькі до урбосинергетичних уявлення щодо гармонізації світу «речей, людей, ідей і законів» на тлі системного нормування спільної життєдіяльності і коеволюції цих світів і міського середовища між ними.

Список літератури

1. Гутнов А.Э., Глазычев В.Л. Мир архитектуры: Лицо города. – М.: Мол. Гвардия, 1990. – 350 с.
2. Борисовский Г.Б. Эстетика и стандарт. – 3-е изд. – М.: Изд-во стандартов, 1989. – 192 с.
3. Ключиниченко Є.Є. Управління розвитком міст: навч. посіб. – К.: КНУБА, 2015. – 160 с.
4. Линч К. Современная форма в градостроительстве. – М.: Стройиздат, 1986. – 264 с.

5. *Аурели П.В.* Возможность абсолютной архитектуры. – М.: Strelka Press, 2014. – 303 с.
6. *Тимохін В.О.* Архітектура міського розвитку. 7 книг з теорії містобудування. – К.: КНУБА, 2008. – 629 с.
7. *Беломяцев А.Б.* Правові основи архітектури / Інститут проблем сучасного мистецтва. Академія мистецтв України. – К.: Музична Україна, 2006. – 544 с.
8. *Князева Е.Н., Курдюмов С.П.* Основания синергетики. Синергетическое мировоззрение. – М.: КомКнига, 2005. – 240 с.
9. *Джигіль Ю., Нікіфорова Р.* Законодавча база розвитку. Кадастри: навч. посіб. – Харків: Оперативна поліграфія, 2015. – 120 с.
10. *Линч К.* Образ города. – М.: Стройиздат, 1982. – 328 с.